

Dr. Nerijos Putinaitės pranešimas „Kiek mumyse vis dar esama sovietinio žmogaus?“:

Atsakant į temos klausimą, reikia kelti du kitus klausimus:

- kokie visuomenės ir žmogaus bruožai rodo, kad sovietinis žmogus galimai gyvuoja ir pasibaigus sovietmečiui?
- kiek ilgai mes apie mūsų visuomenę galėsime kalbėti kaip apie vis dar veikiamą sovietmečio, „posovietinę“?

Kodėl vis dar kalbame apie sovietinį žmogų nepriklausomoje Lietuvoje?

Iš pradžių prasminga atsakyti į antrąjį klausimą. Jau praėjo daugiau nei 30 metų nepriklausomos Lietuvos gyvenimo. Sukūrėme valstybę, pasikeitė ekonomika, galiausiai – užaugo nauja karta. Greiti pokyčiai pasibaigę. Mėginame susikurti pagrindą ir stotis ant tokio, kur galėtume įtvirtinti tvarius pokyčius. Tačiau vis dar dalį reiškinių linkstame įvardyti kaip turinčius sovietinės praeities ženklą. Tyrėjai, vertindami kolonializmo pėdsakus pokolonialinėse šalyse, yra pastebėję, kad net po 200 metų tie pėdsakai vis dar matomi.

Sovietmetį į dabartį „perneša“ žmonių įpročiai, per dešimtmečius susiformavę sovietinėje tikrovėje. Tie įpročiai gali būti perduoti net ir naujoms kartoms. Įpročiai linkę ir naują tikrovę pritempti ir pritaikyti prie savęs.

Sovietmetį į dabartį pernešė ir institucijos, institucinė inercija. Nemaža dalis ankstesnio valstybinio valdymo ir organizacinio aparato tiesiog perėjo į naują Lietuvos epochą. Valdančios (ir viešosios) institucijos po sovietmečio nebuvo sparčiai desovietizuotos, ir jų vidinis reformavimas vyksta gana lėtai. Turiu galvoje ir valstybės valdymo aparatą, taip pat tas institucijas, kurios daugiausia yra priskiriamos viešajam sektoriui: švietimas, sveikatos apsauga ir pan. Tam tikra jų veikimo kultūra taip pat kinta labai lėtai. Nes labai sunkiai vyksta tokių sektorių reformos. Daugelyje institucijų vykstant lūžiui iš sovietmečio į nepriklausomybę Lietuvoje neįvyko desovietizacija, vadovaujančias pozicijas dar ilgai užėmė ankstesni vadovai.

Sovietmečio tvarumas susijęs ir su tuo, kad demokratija neturi ir nenaudoja tokių griežtų ir prievartinių instrumentų, kaip kad naudojo sovietinė valstybė įsitvirtindama Lietuvoje. Sovietinė sistema vykdė žmogaus ir visuomenės inžineriją naudodama jėgos struktūras, politines priemones, prievartą, pasitelkdama baimę. Per labai trumpą laiką buvo pakeista socialinė struktūra, ekonominiai santykiai, mokymo ir švietimo turiniai, įvesta žmonių gyvenimo ir kasdienybės kontrolė, elitas atsijotas į sovietinei valstybei tinkamą ir netinkamą. Per labai trumpą laiką buvo

pakeista visa gyvenimo struktūra, ir žmonės turėjo prie jos vienaip ar kitaip prisitaikyti, kad išgyventų.

Sovietinio pokyčio greitumo ir radikalumo sąlygiškai negalima lyginti su pokyčiais, įvykusiais paskelbus nepriklausomybę. Demokratija remiasi visuomenės sutarimu, naudoja tik politinius instrumentus įgyvendinti pokyčiams. Todėl demokratijoje pokyčiai vyksta ne taip sparčiai.

Dėl šių kelių minėtų priežasčių vadavimasis iš sovietmečio įtakų ir poveikio yra lėtesnis, nei norėtume.

Sovietinio žmogaus bruožai

Kalbėsiu apie du sovietinio žmogaus bruožus, kurie vienaip ar kitaip susiję su politika ir valstybės gyvenimu:

- susvetimėjęs žmogaus santykis su valstybe ir politiniu gyvenimu,
- tautinės bendruomenės supriešinimas su pilietine (liberalia) bendruomene.

Kuomet prieš penkiolika metų rašiau knygą „Nenutrūkusi styga“, įvardijau keletą sovietinių praktikų suformuotų sovietinio žmogaus bruožų, kurie tampa kasdienybės įpročiais ir sklandžiai yra pernešami į naują nesovietinę tikrovę. Pirma, tai žmogaus susvetimėjimas su valstybe, kitais žmonėmis, negebėjimas veikti drauge, kliovimasis likimu, pasyvumas politinio gyvenimo atžvilgiu, lydimas nepasitenkinimo tikrove, politinio „užtarėjo“ laukimas; antra, savitas santykis su tikrove: noras skaidrios ir nuspėjamos tikrovės, paprastų tikrovės paaiškinimų, negebėjimas racionaliai argumentuoti remiantis tikrovės faktais, atsisakymas siekti tiesos, veikimas ne tiesiogiai, o manipuliavimo ir apėjimo būdu; trečia, konservatyvus, su praeitimi susietas, rungtyniaujantis ir išskirtinumą pabrėžiantis tautinis patriotizmas.

Pasiremdama ir vėlesniais savo tyrimais galiu apibendrinti tuos ryškiausius sovietinio lietuvių veido bruožus: susvetimėjimas su valstybe (kuri anuomet buvo viską sprendžianti ir „svetima“ valstybė), pasyvumas politinio gyvenimo atžvilgiu lydimas nepasitenkinimo ir pretenzijas į išskirtinumą reiškiantis etno valstietišku tautiškumu grindžiamas tautinis patriotizmas.

Anuomet analizavau kultūrinį kontekstą ir nekėliau klausimo, koks kiekis žmonių tokių bruožų turi sovietinėje Lietuvoje.

Sovietinio žmogaus bruožų mažėja

Lietuvoje visuomenė kinta ir sovietinio žmogaus bruožų mažėja arba jie tampa mažiau ryškūs. Tą man leidžia teigti 2019 m. Rusijoje nepriklausomus tyrimus atliekančio Levada centro apibendrinimas apie sovietinio žmogaus dabartyje bruožus ir jo paplitimą.

Centras atliko šį tyrimą, siekdamas išsiaiškinti, ar palankios yra sąlygos Rusijoje demokratijai įsitvirtinti. Jis pabrėžė, kad sovietiniam žmogui identifikuoti svarbiausias yra santykis su politika. Nes jis susijęs su dalyvavimu, angažavimusi tam tikrai vertybių sistemai. Sovietinio žmogaus bruožai geriausiai išryškėja žmogaus santykyje su valstybe ir aplinka. Jie atskleidžia totalitarinį galvojimą, kurio pagrindas taip ir lieka neapmąstytas.

Centro požiūriu, sovietinio žmogaus bruožai santykyje su valstybe reiškiasi kaip priklausymas nuo valstybės, noras būti paternalistiškai globojamam; sovietinis žmogus valdžios negerbia, netgi nekenčia, nuolaidžiauja viršininkams, nes nemato alternatyvos; jis visiškai priklauso nuo institucijų; atsiriboja nuo dalyvavimo politikoje, ne iš baimės, o iš diskomforto jausmo; jis jokių politinių (politinio dalyvavimo) iniciatyvų nepripažįsta ir neparemia. Sovietinis žmogus pasižymi ir savitomis asmeninėmis savybėmis: situacijai suprasti pirmiausia pasitelkia sovietinius vaizdinius; yra veidmainis, cinikas, oportunistas; rūpinasi tik savo paties problemomis: savęs išsaugojimu ir geroje; nenori prisiimti atsakomybės, net ir suvokdamas esant tam tikrą atsakomybę už praeitį; turi galimybių gauti įvairią informaciją, bet pasitelkia vidinius mechanizmus, kuriais blokuoja ir atmeta nemalonią ar alternatyvią informaciją. Elitui priklausantis sovietinis žmogus yra intelektualiai pasyvus, prisitaikęs, ksenofobiškas, antivakarietiškas.

Centras ne vien identifikavo tam tikrą sovietinio žmogaus tipą, kuris labai ryškiai ar tam tikrais bruožais reiškiasi dabartinėje Rusijoje. Jis taip pat klausė ir tyrė, kiek tokio sovietinio tipo žmonių yra dabartinėje Rusijoje. Rezultatai rodo, kad ryškūs šio tipo bruožai aptinkami 35–40 proc. žmonių, o „išplautu“ pavidalu vienos ar kitos to žmogaus ypatybės atpažintinos 60 proc. žmonių. Greta sovietinio žmogaus atrado ir kitus tipus, iš kurių toli gražu ne visi yra patrauklūs: avantiūristas, hedonistas, politinis manipulatorius, valdininkas, teisių gynėjas, politikas-demagogas, religinis neofitas ir kiti.

Lietuvoje tokių sovietinio žmogaus tipo tyrimų nesama. Tačiau nesunkiai pastebime, kad tam tikrų Levada centro aptiktų bruožų nevertintume kaip tipinių. Pavyzdžiui, veidmainiškumo ir cinizmo nevertintume kaip vyraujančių, diskusijos dėl praeities yra aktyvios ir ima apimti vis platesnes temas, mes esame daug labiau provakarietiški nei antivakarietiški ir pan.

Tačiau ir Lietuvos gyventojų politiniuose pasirinkimuose bei veikime galime aptikti nemažai sovietiniam tipui priskirtinų bruožų. Pavyzdžiui, Lietuvoje populiarūs paternalistiniai globojantys ar „griežtos rankos“ lyderiai (kaip A. Brazauskas, D. Grybauskaitė ar S. Skvernelis). Nenorą įsitraukti į politinį veikimą liudija faktas, kad Lietuvoje gana menka gyventojų narystė partijose. Šiomet Teisingumo ministerija paskelbė duomenis, kad partijoms priklauso 110 tūkst. (apie 4 proc.) visų gyventojų. Daug svarbesnis dalykas yra Lietuvai būdingas nepasitenkinimas valstybės struktūromis ir institucijomis. Pagal 2014 m. Europos tyrimą, politinėmis partijomis Lietuvoje pasitiki 14 proc. žmonių, kai Danijoje ir Olandijoje – 41 proc., Vokietijoje – 31 proc., Švedijoje – 39 proc. Posovietinis žmogus nepasitiki politiniu gyvenimu, į jį neįsitraukia, dažnai yra nusivylęs, kad „vis tiek niekas nepasikeis“, drauge ilgisi stiprios rankos, kuri ateitų ir „viską sutvarkytų“.

Tautinė bendrija prieš pliuralistinę demokratinę bendriją?

Antras bruožas, kurį aš įvardyčiau kaip sovietinio žmogaus bruožą, yra negebėjimas suderinti tautinio bendruomeniškumo ir demokratinės pilietinės bendruomenės. Jis pasireiškia net kaip tautiškumo ir pilietinio (liberalinio) pliuralizmo supriešinimas, tarsi dviejų nesuderinamų projektų dabartinėje visuomenėje.

Lietuva į nepriklausomybę žengė nešdama nacionalizmo vėliavą. Čia terminą „nacionalizmas“ vartoju neutralia prasme. Sąjūdžio judėjime, skelbiant nepriklausomybę, buvo pabrėžiamos ir žmogaus teisės, noras turėti laisvus rinkimus, sukurti demokratiją. Tačiau pagrindinės „laisvės“ prasmės buvo siejamos su noru išsivaduoti iš svetimųjų okupacijos, tapti suverenia tauta, neengiami kitos tautos. Nacionalizmas stimuliuojo emocijas, kurios suteikė energijos siekti išsivaduoti iš Sovietų Sąjungos.

Taip pat ir Levada centras minėtame tyrime atkreipė dėmesį, kad šalyse, kurios dabar vadinamos posovietinėmis, vaduojantis iš sovietinės sistemos demokratijos siekis buvo mažiau svarbus nei nacionalizmo.

Daug tyrėjų atkreipia dėmesį į nacionalizmo postsovietinėje erdvėje formavimąsi ir jo priešpriešas demokratijai. Vienas iš jų – Vladimir Tismaneanu. Knygoje *Išsivadavimo fantazijos: Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas* (1998, liet. 2003) jis svarsto apie Vidurio Europos situaciją. Jo nuomone, sovietinė modernizacija ardė natūralias bendruomenes, nesugebėjo surasti pakaitalo, kuris bendruomenę vienytų. Iš sovietinės ervės išsiveržusios šalys, turinčios stiprios bendruomenės lūkestį ir jos nostalgiją, tos bendruomenės išsipildymą atrandančios nacionalizme. Posovietinis laikotarpis pasižymintis atsigręžimu į ištakas, ilgintis vieno bendro tautą

vienijančio pasakojimo. Tai savo ruožtu reiškiasi ir kaip nepakantumas demokratijos atneštam pliuralizmui ir įvairovei, kuris skaldo vieningumą. Imama svajoti apie tautai neva skirtą išskirtinę misiją. Į liberalus imama žiūrėti kaip į kovotojus prieš tautines vertybes. Vienybės mitai skatina neapykantą tam, kas skirtinga ir kas kinta, atmetamas pasaulio sudėtingumas, randasi supaprastinti situacijų aiškinimai.

Lietuvoje nostalgija vienybei reiškiasi įvairiais pavidalais. Įdomiausi jie būna minint įvairias Sąjūdžio sukaktis ar Baltijos kelią. Pernai minint Baltijos kelio jubiliejų beveik kiekvienoje ilgesnėje laidoje jau kaip klišinis klausimas buvo formuluojamas kaip nostalgija vienybei. Esą anuomet buvome visi vieningi, susitelkę į kumštį, ir kas dabar galėtų tą vienybę sugrąžinti. Nepriklausomybės pradžioje dalis Sąjūdžio narių paliko Sąūdį tuomet, kai jis išitraukė į demokratinę politiką. Jų aiškinimai rodo, jog jie kaip blogį suprato, kad (demokratinė) politika skaldo tautą.

Tautos vienybės nostalgija nesunkiai gali įgauti vienas ar kitas nepasitenkinimo demokratija ir demokratiniu valdymu formas. Posovietinės būklės bruožas yra manymas, kad tautinis bendrumas ir (liberalinis) demokratinis valdymas yra ne vien įtampoje, bet ir priešpriešoje. Vienas stipriausių posovietinių bruožų yra negebėjimas suderinti idėjos apie tautinę idėją ir tautiškumą su pilietinės pliuralistinės visuomenės idėja (kurią skelbia ir ES). Ir to nesuderinamumo rezultatas matyti ir Lenkijoje. Ar ir Lietuvoje esančiose nostalgijose.

Alvydas Jokubaitis yra nuosekliausiai ir giliausiai reflektuojantis ir filosofiskai grindžiantis demokratinio pliuralizmo ir tautinio bendruomeniškumo nesuderinamumą. Toliau pateikiamoje citatoje jis įvardijamas kaip „politikos ir kultūros“ nesuderinamumas: „Tai daugiakultūriškumo filosofijos paradoksas. Individas gali rinktis ne tik tautą, bet ir daugybę kitų tapatumų, kol galiausiai nelieta kito pagrindo, išskyrus jį patį. Tauta suardoma remiantis ją sukūrusiu daugiakultūriškumo principu. Į išskirtinumą pretendavusią tautą pakeičia kitos į tokį pat išskirtinumą pretenduojančios bendruomenės, nepripažįstančios tautos išskirtinumo“ (Alvydas Jokubaitis, „Tautinės valstybės nesėkmės priežastys“, www.bernardinai.lt, 2013–11–27). Tokio galvojimo, kuris nebūtinai filosofiskai giliai išmąstytas, Lietuvos viešojoje erdvėje yra gausu.

Lietuvoje mums taip pat turėtų rūpėti demokratijos tvarumas, kurį galima pasiekti, kai sugebėsime suderinti tautinį bendruomeniškumą ir demokratinės bendruomenės pliuralizmą.

Išvados: iššūkiai kitam trisdešimtmečiui

Pokyčiai, tolinantys mus nuo sovietmečio ir silpninantys sovietinį žmogų (mumyse), vyksta ir savaimė keičiantis kartoms, susipažįstant su demokratinių šalių gyvenimu. Tai vyksta ir vykdant viešojo sektoriaus reformas, kurios, net jei per didelius vargus, taip pat atneša pokyčių, viešasis sektorius tampa labiau atitinkantis dabarties sąlygas ir žmonių lūkesčius. Vis dėlto remiantis tuo, ką pasakiau, reikia ir reflektuotų pastangų kitam trisdešimtmečiui atliepiančių du iššūkius. Pirma, žmonėms atrasti pozityvų ryšį su valstybe, politiniu veikimu ir politiniu gyvenimu. Antra, sugebėti suderinti tautinės bendrijos solidarumą su demokratinės (liberalios) visuomenės pliuralumu.